

BALTARUSIŲ-RUSŲ KALBŲ ŽODYNAS

Академія Навук Беларускай ССР Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа, Беларуска-рускі слоўнік, пад рэд. акад. АН БССР К. К. Крапівы, Масква, 1962, 1048 р.

Lietuvių ir baltarusių tautos sieja ne tik ilgaamžė kaimynystė, bet ir daug bendrų istorijos puslapių. Nemaža bendrų bruožų turi ir šių draugiškų tautų kultūros ir mokslo raida. Užtenka prisiminti vien tai, jog didžiosios Lietuvos kunigaikštystės oficialioji valstybinė rašto kalba buvo senoji baltarusių kalba¹. Vadinasi, šiandien baltarusiai, studijuodami savo tautos ir kalbos praeitį, nuolat turi susidurti ir su Lietuvos praeitimi².

Panaši ir baltarusių leksikografijos istorija. Baltarusių, kaip ir ukrainiečių, leksikografijos pradžia laikomi XVI a. antroje pusėje sudaryti žodynėliai (glosarijai) įvairių raštų nežinomiems žodžiams ar terminams aiškinti. Pirmasis toks žodynėlis buvo pridėtas prie biblijos vertimo ir vadinosi „Лексисъ съ толкованиємъ словенскихъ мовъ просто“ (1581). Vertingesis buvo filologo L. Zizanijaus parengtas „Лексисъ сиречь реченія, въкратцѣ събранны и изъ Словенскаго языка на просто рускій діалектъ истолкованы (Вільня, 1956)“, pridėtas prie gramatikos.

Daug baltarusiškų žodžių yra ir Kijeve išleistame P. Berindos vakarinių rytų slavų kalbų žodyne³, pasirodžiusiame maždaug tuo pačiu metu, kaip ir mūsų K. Širvydo „Dictionarium trium linguarum“⁴.

Iš vertingesnių senosios baltarusių kalbos pamatu sudarytų žodynų minėti- ni šie: XVII a. rankraštinis žodynas „Синонима славеноросская“, 1889 m. P. Žiceckio išspausdintas Kijeve; didelis I. Nosovičiaus 1853–1857 m. parengtas nespausdintas žodynas „Алфавитный указатель старинныхъ белорусскихъ словъ, извлеченныхъ изъ актовъ, относящихся къ истории западной Россіи“, 1874 m. Vilniuje išleistas N. Garbačevskio „Словарь древнего актового языка северо-западнаго края и царства польскаго“ ir nemaža kitų nespausdintų arba spausdintų mažesnių žodynų.

XIX a., remiantis to meto raštų kalba ir atskiromis tarmėmis, buvo pradėti sudarinėti baltarusių bendratautinės kalbos žodynai. Tai – J. Grigorovičiaus „Словарь западнорусскаго наречія“ (1847–1851, išspausdinta tik pradžia), S. Sokolovo „Собрание белорусскихъ словъ“ (1854), A. Kirkoro „Словарь белорусско-кривичанскаго наречія“ (1856), I. Nosovičiaus „Словарь белорусскаго наречія“ (1870, apie 30 000 žodžių). Be pastarojo I. Nosovičiaus žodyno, praktikos reikalui buvo išleista ir daug trumpesnių dvikalbių žodynų, pvz.:

¹ Terminas *senoji baltarusių kalba* yra sąlyginis, plg. „Lietuvių literatūros istorija“ (red. K. Korsakas), I, Vilnius, 1957, p. 51–52. Kai kas šią kalbą siūlo vadinti *vakarinių rusų kalba*, žr. Л. Л. Гумецкая, Вопросы украинско-белорусскихъ языковыхъ связей древняго периода, „Вопросы языкознания“, № 2, 1965, p. 39–44.

² Plg., Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы, I, Мінск, 1961.

³ П. Берында, Лексиконъ славяноросскій, I, leid. 1627 m., II leid. 1653 m. Šio žodyno fotografuotinį leidimą parengė Ukrainos TSR MA Kalbotyros institutas: Лексиконъ словеноросскій Памви Беринди, Київ, 1961.

⁴ Žr. K. Pakalka, Iš K. Širvydo „Dictionarium trium linguarum“ žodyno istorijos, „Lietuvių kalbotyros klausimai“, III, Vilnius, 1960, p. 277–287.

M. Gareckio „Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік“ (Вільня, 1921), M. Baikovo ir M. Gareckio „Практичны расійска-беларускі слоўнік“ (Менск, 1924), V. Lastovskio „Расійска-крыўскі слоўнік“ (Kaunas, 1924), M. Baikovo ir S. Nekraševičiaus „Беларуска-расійскі слоўнік“ (Менск, 1926) ir kt.

Tuo pat laiku buvo rašomi ir sritiniai žodynai, kaip antai: M. Federovskio „Слоунічак правінцылізмаў“ (1889), V. Dobrovolskio „Смоленский областной словарь“ (Смоленск, 1914), M. Kaspiarovičiaus „Віцебскі краёвы слоўнік“, (Віцебск, 1927); E. Karskio „Краёвы слоўнік Чэрвеншчыны“ (Мінск, 1929) ir kt.

1932 m., įsikūrus Baltarusijos TSRS Mokslų akademijai, leksikografijos darbas buvo išplėstas ir pradėtas dirbti kolektyviškai. Jau 1937 m. pasirodė A. Aleksandrovičiaus redaguotas „Руска-беларускі слоўнік“. Iš raštų ir iš tarmių buvo sukaupta didžiulė 3 milijonų lapelių baltarusių žodyno kartoteka, tačiau Didžiojo Tėvynės karo metu ji visa žuvo.

Po karo leksikografinės medžiagos rinkimą teko pradėti iš naujo. Buvo pradėtos kaupti iš karto kelios kartotekos. Tai baltarusių literatūrinės kalbos žodyno (iš XIX ir XX a. baltarusių rašytojų kūrinių šiuo metu jau surinkta apie 1,5 milijono kortelių), senosios baltarusių kalbos žodyno (iš senųjų baltarusių raštų sukaupta apie 0,5 milijono kortelių) ir sritinių žodynų kartoteka (iš viso numatyta sudaryti aštuonis svarbiausių baltarusių kalbos tarmių sritinius žodynus⁵). Taip pat kaupiama medžiaga baltarusių etimologiniam žodynui.

Pirmasis pokario metų baltarusių leksikografų darbas yra 1953 m. pasirodęs „Русų-baltarusių kalbų žodynas“ (apie 86 000 žodžių), redaguotas J. Kolaso, K. Kravivos ir P. Glebkos. 1962 m. išleistas „Baltarusių-rusų kalbų žodynas“ (apie 90 000 žodžių) yra visų didžiausias žodynas baltarusių leksikografijos istorijoje.

Abu minėti pokario metų žodynai yra didelės praktinės vertės darbai. Juose pateikta daug sinonimikos ir frazeologizmų, nurodoma, kurie žodžiai vartotini, o kurie – ne, antraštiniai žodžiai pateikiami kirčiuoti. Vadinas, abu šie žodynai žymiu mastu prisideda prie literatūrinės kalbos ugdymo ir norminimo. Jie iš dalies atstoja dar tik rengiamą keturtomį dabartinės baltarusių kalbos žodyną. Šie žodynai, būdami dvikalbiai (baltarusių kalbos žodžių reikšmės aiškinamos rusiškai ir atvirkščiai), mokslo ir praktikos reikalams yra naudingi ir kitų tautų žmonėms.

Mums, lietuviams (vertėjams ir kalbininkams), reikšmingesnis „Baltarusių-rusų kalbų žodynas“. Vertėjams jis reikalingas praktiniams tikslams, o kalbininkams duoda daug medžiagos platiems kalbos istorijos nagrinėjimams, lietuvių ir baltarusių kalbinių ryšių nušvietimui. Pagaliau jis leidžia pasekti, kokie žodžiai iš baltarusių kalbos yra patekę į lietuvių klabą ir atvirkščiai.

Štai, pavyzdžiui, minėtame žodyne randami žodžiai, daugelio kalbininkų nuomone, yra baltarusių skoliniai iš baltų (ypač iš lietuvių) kalbų: *аруд*←*aruodas*, *баланда*←*balanda*, *дойлід*←*dailidė*, *дэгаць*←*degutas*, *гірца*←*diršė*, *дзірван*←*dirvonas*, *янтарь*←*gintaras*, *яндойка*←*indauja*, *ёўня*←*jauja*, *коўш*←*kaušas*, *кльшаногі*←*klišas*, *клубня*←*kluonas*, *кульш*←*kušė*, *кумняк*←*kumpis*, *пакулле*, *пакля*←*pakulos*, *парасё*, *парасюк*←*paršiukas*, *рэзгіны*←*rezginės*, *рунець*←*rūpėti*, *сцірта*←*stirta*, *свіран*←*svirnas*, *шакаліна*←*šakaliai*, *шашок*←*šeškas*, *шула*, *шуч*

⁵ Жг. Інструкцыя па збіранню матэрыялаў для складання абласных слоўнікаў беларускай мовы, вып. I, Мінск, 1959, р. 3.

ло←šulas, твань←tvanas, потвыніс, вазаць←vagoti, венцерь←venteris, жлукта←žlugtas ir kt.⁶

Greičiausiai skoliniais iš baltų kalbų laikytini dar šie baltarusių kalbos žodžiai: amoca←atsaja, atasieja, бамбіза⁷ „drimba, ilgšis“, бурбалка „1. burbulas, 2. vandens lelija“, мянта, мянташка „pūstyklė“←mentė, шыпулька „spyglys“←šipulys ir kt.⁸ Ateityje, ypač išleidus pilną baltarusių kalbos žodyną, be abejo, tokių skolinių bus išaiškinta ir daugiau, nes dėl ribotos recenzuojamo žodyno apimties dalis dabar žinomų baltiškų skolinių į jį nepateko, pavyzdžiui, jame nėra дутькі „pakulų dulkės“⁹, лаума, лэуме „laumė, ragana“, пупта←putra, свер, свішня←svirtis, жэгіні←žaginyš ir kt.

Antra vertus, jame yra nemaža žodžių, kurie lietuvių kalboje žinomi kaip slavizmai. Taigi, jis galės padėti lietuvių etimologams, nustatyti atskirų lietuvių kalbos slavizmų tiesioginę kilmę. Iš senų tiesioginių baltarusizmų, vartojamų lietuvių literatūrinėje kalboje ir neturinčių lietuviškų pakaitalų, minėtini šie: барščiai←боруч, бульв←бульба, noragas←нарог, smuikas←смык ir kt. Daug daugiau skolinių atėjusių iš atskirų baltarusių kalbos tarmių vartojama mūsų tarmėse, pvz.: kožnas „kiekvienas“←кожны, skūpas „šykštus“←скупы, skūra „oda“←скура, trivoti „kęsti“←трываць ir kt. Reikia tikėtis, kad baltarusių žodynas padės geriau išaiškinti ir atskirose lietuvių kalbos tarmėse vartojamų skolinių kilmę.

Be daugelio privalumų, „Baltarusių-rusų kalbų žodynas“, deja, turi ir trūkumų. Mūsų supratimu, visai be reikalo jis perkrautas mažai reikalingais tarptautiniais žodžiais (фарадизація, фантом, палічінія), įvairių pasaulio kraštų, miestų pavadinimais (Сан-Хуан, Сарэма, Сарэнта) ir t.t. Jų vietoje verčiau reikėjo pateikti daugiau baltarusių liaudies žodžių, sinonimų, kurių apščiai esama tarmėse, bet kurie į žodyną nepateko, pvz.: грыжына „griežtis, sėtinys“, калубель „lopšys“, крошні „rezginės“, плоскуны „pleiskanės, kanapės“, зонка „abrakinė“ ir kt.¹⁰ Be to, nereti atvejai, kai į žodyną yra patekę retesni sinonimai гладыш „puodynė“, кухцік „puodukas, kaušas“, мэндлік „guba“, рэмень „diržas“, сцірта „stirta, kūgis“, жердка „šienkartė“ ir kt., o plačiau vartojamos jų formos (ладыш, кухлік, мэндля, рамень, скірда, жердзь ir kt.) visai nepateiktos. Atskirų žodžių nurodytos ne visos reikšmės, pvz.: ўсхода, be kita ko, reiškia ir „derlių“, загон – „žardį“, хлуд ir тын – „šulinio rentinį viršum žemės“ ir kt.

Žodyne apstu normintinių morfologinių ir fonetinių paralelizmų, pvz.: блішчаць; блішчыць, крутнуць : крутануць, прыстасованы : прыстасаваны ir kt.

Vis dėlto, nepaisant nurodytų trūkumų, „Baltarusių-rusų kalbų žodynas“ yra reikšmingas indėlis į baltarusių leksikografiją ir didelis pagalbininkas lietuvių kalbininkams bei vertėjams.

A. Vidugiris

⁶ Plg. A. Sabaliauskas, Naujas etimologinis rusų kalbos žodynas, „Lietuvių kalbotyros klausimai“, IV, Vilnius, 1961, p. 319 tt., taip pat šio tomo p. 84 tt.

⁷ Šio žodžio lietuvišką kilmę yra nurodęs ir V. Urbutis, Senieji latvių kalbos žodynai, „Lietuvių kalbotyros klausimai“, VI, Vilnius, 1963, p. 298–299.

⁸ Daugelį šių žodžių vartoja ir kaimyninės lenkų tarmės apie Bialostoką, plg. Cz. Kudzinowski, Jaćwingowie w języku, „Acta baltico-slavica“, Białystok, 1964, p. 223–235.

⁹ Žodis дутькі (plg. наглыкаўся дутькоў) vartojamas baltarusių kalbos tarmėse apie Zietelą (Diatlovą), Lydą ir kt.

¹⁰ Remiamasi „Дыялекталагічны атлас беларускай мовы“ (Мінск, 1963) leksikos skyriumi.